

ПРОБЛЕМАТА ЗА ПРОСВЕЩЕНИЕТО И ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ БАЛКАНСКИТЕ ЛИТЕРАТУРИ

Илия Конев

Проблемата за Просвещението е изяснявана по-пълно върху материал от историята му в западноевропейските страни. В тях то възниква и се развива през XVIII в. като сложно идеологическо течение. Свързано е с разпадането на феодалното общество и преодоляването на средновековната схоластика, с развитието на буржоазните нации. Има противоречива философска миросгледна основа. Независимо от отделни различия в социално-политическите и философските си разбираня просвещенците утвърждават силата на разума и научната истина, издигат в култ свободата на човешката личност и равнопоставеността на жената, с което подготвят едни от важните психологически предпоставки за буржоазнодемократичните революции в Европа. В областта на художествената литература и критика Просвещението стимулира реалистичното изобразяване на определени социални явления, изграждането на художествени образи с активно отношение към социално-политическите и философскоидейните въпроси на времето. Съвременната литературна наука потвърждава правомерността на термина „просвещенски реализъм“ като най-обща характеристика на връзката на реалистичното направление с художествено-естетическите принципи на Просвещението. Същевременно счита се за правилно тези принципи да бъдат съотнасяни и към други литературни направления, поради което в редица проучвания се изясняват черти на „просвещенски сантиментализъм“ и „просвещенски романтизъм“.

През последните години методологическата постановка на проблемата за Просвещението се обогати и продължава да се обогатява с наблюдения относно историческата му съдба в други етнически и географски обособени региони. През 1968 г. в Париж и Москва се състояха две особено важни научни конференции. Първата от тях бе посветена на ролята на Просвещението при формирането на национално съзнание у народите на Югоизточна Европа, а другата — на съответни въпроси из историята на източните литератури. Установи се, че и в тези региони Просвещението запазва основните си характерологични черти и навсякъде се свързва с прехода към капитализма, с формирането на буржоазните нации и национални култури, с обособяването на националното съзнание. В предговора към „Труды Межвузовской научной конференции по истории литератур зарубежного Востока“ се казва: „Из докладов и выступлений на конференции явствовало, что в странах Востока накануне нового времени и в новое время обозначилась эпоха подъема в общественной мысли и литературе, связанная с кризисом феодализма. Эта новая эпоха носит боевой наступательный характер. В процессе критики феодаль-

ных порядков с „позиций разума“, „социальной справедливости“, „естественного человека“, в процессе борьбы против каст и сословных привилегий, за светское начало против религиозного, за женское равноправие, в ней формируется новая идеология“¹. При това, както подчертал А. Ковалев, Просвещението се възприема „как широко общественно-културно движение прехода от епохи феодализма к капитализму, когда Просвещение становится активным началом в процессе разложения феодализма“².

Тъй като едни от заключенията на конференцията имат и по-широко методическо значение, ще отбележа тук и доклада на И. С. Бразински „К вопросу о национальном своеобразии эпохи Просвещения“, по-специално тезиса му „что эпоха Просвещения только тогда и может быть выражена в литературе, когда уже созрела литература национальная в полном смысле этого слова, ибо эпоха эта возникает и развивается лишь в условиях большей или меньшей степени формирования нации. В не национального Просвещения не было и не могло быть в конкретной истории... (разр. м.) Общее, которое свойственно всем литературам Просвещения, также не носит поэтому вненационального характера...“, является не чем-то космополитическим, а интернациональным, равно как конкретное проявление этого общего обязательно национальным.“³ Тези принципи положения, характеризиращи идейно-философските, политическите и естетическите основи на Просвещението и съвременното им обяснение в науката, отличават редица още специални проучвания за Просвещението в Русия — например труда на И. Я. Шчипанов „Философия русского Просвещения“ (Москва, 1971), „История русской литературы в трех томах“ (Москва, 1958, т. I — под редакцията на Д. Д. Благой), „История русской критики в двух томах“ (Москва, 1958), „Философия эпохи Просвещения в Белоруссии“ от З. К. Дорошевич (Минск, 1971) и други.

Проблемата за Просвещението на Балканите още не е достатъчно изследвана, особено в сравнителен план. И неслучайно през последните години тя все повече и повече привлича вниманието на специалисти по историята на страните от Югоизточна Европа. На Първия и Втория международен конгрес за Югоизточна Европа например бяха изнесени около двадесет доклада, в които се изясняват отделни черти на Просвещението. Заедно с някои от трудовете по история на всяка една от балканските литератури и култури тези доклади имат значение и като основа на сравнителното разглеждане на самата проблема от съвременни научни позиции. С оглед на това несъмнен е приносът на споменатата научна конференция в Париж. Издадени в специален сборник („Les Lumieres et la conscience nationale chez les peuples du Sud-Est Europeen...“, Bucarest, 1970), докладите и разискванията разширяват научните предпоставки за по-нататъшното сравнително изучаване на главните социалнополитически, културни и литературно-естетически аспекти на Просвещението в балканските страни.

В посочената литература някои от особеностите на балканското Просвещение изпъкват достатъчно ясно: и в този етнически пъстър регион на европейския континент Просвещението съпътствува разпадането на феодализма и установяването на новите капиталистически отношения, формирането на балканските нации и балканските национални култури. Преходът от средновековни форми на общественото съзнание в балканските страни обаче се слива по време с идеологическите течения на XIX в., с утвърждаването на матери-

¹ Труды Межвузовской научной конференции по истории литератур зарубежного Востока, Москва, 1970.

² Пак там.

³ Пак там.

листическите теории в науката, с буржоазнодемократичните революции в Европа, с националноосвободителните движения, и което е особено важно, с появата на революционно-демократичните идеи. Ригас Велестенлис и други в Гърция характеризират твърде пълно тази особеност. Да припомним още, че именно тогава (от края на XVIII в.) връзката на литературното развитие с националноосвободителните борби и революционно-демократичните движения с културнопреобразователните процеси на Балканите става в съобща закономерна черта. Поради исторически така сложилите се обстоятелства Просвещението въздействува на това развитие непълно, главно с ония свои особености, които го сближават с останалите фактори, а именно с прокламираните от дейците му идеи за свобода и равноправие, с идеята против насилството и националното робство, с призивите за активизиране на духовните сили на народните маси в името на високи обществени идеали. Тук се коренят предпоставките за една от най-специфичните отлики на Просвещението в балканските страни поотделно и на Балканите изобщо: своеобразната му връзка със съвременните тогава културнопреобразователни процеси в Европа и с националноосвободителните борби на балканските народи.

По принцип Просвещението в балканските страни е по-ярко, повече самостоятелно и завършено в областта на литературата, пресата, педагогиката и училищното образование. Косвено то се отразява и на формирането на националното съзнание у балканските народи, извършено интензивно под въздействието и на други, социалнополитически фактори. Този извод произтича също от докладите и изказванията на посочената научна конференция в Париж. „С всичката предпазливост и при зачитането на всички необходими нюанси — посочва в изказването си Михай Берза — трябва да подчертаем, че между тези две категории явления (Просвещение и национално съзнание — б. м.) не е имало само съществуване, но и активно взаимодействие помежду им, което, без да е детерминирало формирането на националното съзнание, е благоприятствувало за развитието му.“¹

Като сложно идеологическо течение в различните балкански страни Просвещението протича силно диференцирано. То се свързва с националното развитие на балканските народи на различни етапи от съзряването и организирането на техните духовни сили, при нееднакво изявиени обективни предпоставки за бърза реализация на хуманистичните му принципи. В Гърция, Румъния и Сърбия например то се извява по-пълно, отколкото в България и Словения и с повече елементи на класическия му западноевропейски модел. В Гърция специално то обхваща всички области от духовното развитие на народа, активизира ролята на религията и черквата, възражда традициите на елинизма, формира интерес към естествените науки, влияе върху Просвещението в други страни на полуострова. В доклада си на конференцията в Париж,² а също и в своята „История на новата гръцка литература“ К. Димарас изнася обилни данни за историческата реалност на гръцкото Просвещение, за присъщите му различни тенденции, изразени в издадените и написаните през XVIII в. педагогически, природонаучни, религиозни, философско-идеологически, житийни, историографски, художествени и други произведения. Навярно в това той вижда основание да подеде литературния процес под знака на идейната насоченост на Просвещението, като през всичките етапи на XVIII и XIX в. неправилно различава само „старо и ново Просве-

¹ Вж. цит. сборник, с. 125.

² С. Th. Dimaras. L'apport de l'Aufklärung an développement de la conscience neohelénique. Цит. сб., с. 53—73.

шение¹. Географското разположение на Румъния и нейната положителна роля след втората половина на XVIII в. като среда и база за дейността на компактни емиграционни групи от Гърция, България и други югоизточноевропейски страни са се отразили върху облика и функциите на румънското Просвещение. Типичен свой представител в Сърбия Просвещението има в личността на Доситей Обрадович. По-ранната по време летопис на периодичния печат, театъра, училищното образование, както и подобни на тях артерии на духовен живот, чрез които Просвещението укрепва своята будителска дейност и разпространява благотворното си въздействие в литературата, се оказва твърде важна предпоставка за спецификата и по-пълната му изява в тези страни.

Това неравномерно развитие на исторически закъснялото балканско Просвещение е в логическа връзка с появата на просветителските течения в националното възраждане на балканските народи и обяснява по-пълно някои специфични особености на съществуването му с българското националнопросветно движение. То възниква в първите десетилетия на миналия век, когато българското националноосвободително движение, поставяйки си на пръв план културнопросветни задачи, придобива значение на основен фактор на обществен прогрес и формирането на българската нация. Дотогава в България не е имало подходящи условия за по-широко възприемане на идеите на Просвещението. В отличие от Гърция например, чиито дейци през целия осемнадесети век издават различни типично просвещенчески произведения („Теоретична география“, „Педагогика“ и „Апология“ от Мисиодакис, „Логика“ от Вулгарис, преводи на Волтер и други западноевропейски мислители и пр.),² в България се забелязва повишен интерес предимно към историографските, педагогическите и някои нравоучителни съчинения, чрез които се набелязват и актуализират задачите на националното развитие на народа. Показателни са будителската роля на „История славянобългарска“, книжовната дейност на Софроний Врачански, Георги Пешаков, Петър Берон, Васил Априлов и други техни съвременници. Не може да не се забележи, че главно поради съществуващите тогава специфични социалнополитически условия Просвещението в България почти не се изявява с други свои идеологически компоненти, в което и се заключава една от твърде съществените особености и последици от забавеното ни развитие. Това от своя страна повишава ролята на просветното движение, акумулиращо в нееднакъв степен само такива черти на Просвещението, които съответствуват или биха могли да отговорят на широко осъзнатите през първата половина на XIX в. културнопросветни, националнополитически, литературни и естетически задачи на националното ни развитие. Така, както се изявява при конкретните исторически условия, то не представлява неразвито Просвещение или негов етап. Напротив, Просвещението се включва в богатата и национално осмислена програма на просветното движение, съществува с него и се изявява чрез него различно през различните етапи. Дейците на това движение изтъкват ролята на националната просвета и научните знания; изграждат първоосновите на училищното образование, педагогическата мисъл, пресата и театъра; развиват схващането за културнонационалното предназначение на литературата, като я обогатяват жанрово и естетически оглавяват борбата срещу чуждото национално робство, характеризират важни страни на Българското възраждане.

Колкото и очевидна да е диалектичката връзка между Просвещението и културнопросветното национално движение, безспорно те се отличават едно от друго, запазват относителната си самостоятелност и във всяка бал-

¹ История на новогръцката литература, цит. изд.

² Пак там, с. 119.

канска страна имат своя собствена съдба. Тяхното уеднаквяване или неразграничаване представлява груба методологическа грешка, която предопределя недиференцираното им разглеждане в немалко публикации. Въпросът за съществуващата между тях взаимовръзка още не е разгледан върху материал от историческата им реалност в балканските страни.¹ Един от най-важните разграничителни идеологически белези трябва да търсим в ролята, която просветителите изпълняват като национални дейци, в несъмнения факт, че при съществуващите на Балканите условия просветното течение се утвърждава като културно-идеологическо и тактическо направление в националноосвободителната борба на един или друг балкански народ. То се появява там и тогава, където и когато това движение започва да формулира своите идейно-политически и други принципи, когато националната буржоазия формулира своята програма и заявява отношението си по националния въпрос. Ако действително няма „ненационално просвещение“ (т. е. просвещение само за себе си), то просветното течение става историческа реалност само като един от факторите и изразителите на националната идея в нейния най-широк смисъл. Националните просветители предпочитат да живеят и работят в своята родна страна. Когато обаче обстоятелствата на историята и живота им ги заставят да действуват в друга среда, те не се обявяват за просвещение и з о б щ о, а преди всичко за просвещението на своя сръбски, български или гръцки народ. Те не действуват като просветители изобщо, а като личности с ясно национално съзнание, които постоянно имат пред вид неотложните нужди съответно на сръбската, българската или гръцката културна революция, както и общите интереси на тези народи. Създаваните тогава задгранични отнища на балканските национални култури (в Румъния — на гръцката, българската и албанската, в Русия — на гръцката и южнославянските, във Виена и Пеща — на сръбската, в Цариград — на всички балкански литератури и пр.) съществуват като такива благодарение на тези качествени белези на Просвещението и националните просветни движения в балканските страни. След С. Врачански включително всички български просветители, които живеят и работят в Румъния, Русия и Сърбия, потвърждават това. Подобно значение има дейността на Вук Караджич във Виена, на сръбски и хърватски дейци в Русия. Понякога просветителите се посвещават изцяло на народа, в чиято среда живеят и работят. Такъв характер има дейността на К. Огнянович и Е. Васкидович в България, на Е. Козачински и С. Доброплодни в Сърбия и др. В определена степен така постъпват и балкански просвещенци (гръцки енциклопедисти в Румъния, Марко Теодорович, Йован Раич и др.), но за просветителя тази особеност е повече типична и издава връзката му с национално-просветните идеали на неговото време. Разграничаването на Просвещението от просветните течения и обратно има и своите чисто литературни основания — характера на съответните произведения и изменената функция на част от тях, прякото отразяване на националната идея в съответни художествени форми, егзотизацията на свойствени жанрови форми и стилови направления. Тази най-обща постановка на проблемата за Просвещението и просветните течения в балканските страни изисква да бъдат подробно изяснени редица

¹ Опит за разграничение на просветното течение от Просвещението прави С. В. Тураев в публикацията си „Спорные вопросы литературы Просвещения“, поместена в сб. Проблемы Просвещения в мировой литературы. Москва, 1970. Възразявайки на П. Н. Берков за това, че извеждал Просвещението от просветното течение като една от идеологическите линии в неговата система, С. В. Тураев изтъква: „К тому же с не меньшим основанием можно считать, наоборот, просветительство как одно из проявлений или сниженных вариантов Просвещения.“ Според мен и двете схващания могат да се окажат основателни в зависимост от конкретните условия, при които Просвещението и просветното течение стават историческа реалност.

конкретни въпроси. Например: Относителната граница между тия взаимно обусловени категории във всяка страна поотделно и на Балканите изобщо; вътрешните условия, при които те се изявяват специфично, и съотношението им със западноевропейското Просвещение, чиято роля понякога се преувеличава; фанариотският аспект на гръцкото Просвещение, Просвещение и Възраждане и т. н. Особено важен е въпросът за литературните аспекти на Просвещението. Нужно е преди всичко да се изясни подробно тяхната връзка с основните литературни направления и да се покаже в какво именно се състои естетическата ѝ същност. В своето изказване на споменатата конференция в Москва И. Г. Неупокоева застъпи следното гледище: „Если для крупнейших стран Западной Европы характерно, что идеология Просвещения выражала себя наиболее полно в таких формах реализма, которые мы называем формами реализма просветительского..., то в искусстве стран Центральной и Юго-Восточной Европы развитие просветительской идеологии находило свое выражение преимущественно (разр. м.) в романтических формах.“¹ Тази констатация е действително вярна и подчертаната тук дума „преимущественно“ показва, че с нея не се изчерпва многообразието на стилистически форми и жанрове, чрез които идеологията на балканското Просвещение и просветителство става литературна реалност. Ярки в балканските литератури са и реалистичните форми, в които просветителската идеология се изразява (Софроний Врачански, Доситей Обрадович); показателни са още редицата произведения на ранния и късния сантиментализъм, отчасти и на класицизма. Както е известно, на определени етапи Просвещението в руската и западноевропейските литератури е свързано най-дълбоко с естетиката на класицизма и сантиментализма. Мисълта за „преимущественно романтическите форми“ не означава, че като направление в балканските литератури романтизмът е свързан естетически „преимущественно“ с Просвещението и просветителската идеология, в които има само едни от безспорните си източници.

Колко още тази страна от литературните аспекти на Просвещението е неразработена в историко-литературен и методологически план, показва трудът на Боян Ничев „Увод в южнославянския реализъм“. Виждайки разликата между сръбския и българския сантиментализъм в това, че първият „има повече салонен характер и създава своя стилистична система. . .“, а вторият „е свързан с авантюристично-приключенската и сантименталната повест в западната и руска книжнина (!) и не се обособява в отделно стилно течение“, че „сръбският сантиментализъм нямаше така ярко изразен патриотичен характер, както българският например“, който при това „очевидно имаше патриотично-приложен характер“² (разр. м.), авторът търси корените на подобни характерологични черти в приемствеността от фолклора и още по-точно — от баладата. В същност въпросът е много по-сложен и заедно с други въпроси на литературната история и теория се оказва пряко свързан с различните форми, стилове и степени на развитие, които Просвещението в балканските страни познава, т. е. с един от неговите главни литературни аспекти. Погледнато така, не може да не се види, че „авантюристично-приключенската и сантименталната повест в западната и руската книжнина“ не остава скрита и от погледа на сръбските творци тогава по силата на едни по-обща закони, които отвеждат в сферата на междунационалните литературни взаимоотношения. Частичните наблюдения пък от сантименталната белегристика на М. Видакович и И. Блъсков не следва да бъдат в основата на едно обобщение, което представя единия сантиментализъм като „по-патриотичен“ или „приложно-патриотичен“(!), а

¹ И. Г. Неупокоева. Труды Межвузовской научной конференции по истории литературы зарубежного Востока. Москва, 1970.

² Боян Ничев. Увод в южнославянския реализъм. София, 1971. с. 183—184.

другия — като по-малко патриотичен и „салонен“. И то в труд, потърсил генезиса на основни литературни категории във фолклора, т. е. на българския сентиментализъм — в българската балада, а на сръбския — в сръбската, която по неизяснени причини довежда сръбския сентиментализъм до „салонност“. Исторически сръбският сентиментализъм, взет в характеризиращите го образци и тенденции, бе също патриотичен, както хърватският и българският, независимо от нюансите в естетическия им идеал. Защото идейно сентиментализмът в тия литератури е свързан с Просвещението и просветните течения, чийто прогресивен характер тогава е несъмнен. Образът на „Мати Сърбия“ и „Мати България“ е основен за немалко произведения на сентиментализма в двете литератури, в които патриотичната идея бива естетически осмислена по своему, но в единна националноисторическа перспектива.

Просветното течение въобще и с оглед на значението му за развитието на литературата е основна тема на българската историческа и литературна наука. В литературен план тя е решавана предимно така: изтъкнато е закъснялото развитие на българската възрожденска литература; направени са известни аналогии със западноевропейското възрождане и състояние на идеите в Русия и някои от балканските страни (най-вече Гърция, Сърбия, Дубровник); националдемократичната му основа е представена като негова най-много отличаваща го черта; изяснен е преводният или подражателен характер на съчинения на Софроний Врачански, Петър Берон, Неофит Бозвели и други техни съвременници; изследвано е сравнително подробно развитието на училищно-просветното дело. Свързаните с това течение въпроси са осветлявани повече в историко-литературен и по-малко в теоретичен план, поради което то не е достатъчно разграничено от Просвещението, а литературните му аспекти не са разгледани обстойно с оглед на литературния процес и преди всичко — на литературните взаимодействия. Научно най-значимото ядро образуват проучванията на Иван Шишманов, Боян Пенев и Михаил Арнаудов за делото на Иван Селимински, Васил Априлов, Иван Добровски, Петър Берон, Константин Фотинов, Неофит Рилски, Неофит Бозвели и връзката на българската възрожденска литература със съседни и по-далечни национални литератури. Подобно значение имат някои от изследванията на Емил Георгиев, Петър Динеков, Пантелей Зарев и други съвременни автори върху историята и теорията на нашата литература през XVIII—XIX в., както и трудът на Георги Гачев „Ускоренное развитие литератур“.

В тази немалка по обем научна литература хронологически изпъква приносът на Иван Шишманов, който още в студията си „Западноевропейското и българското възрождане“ прави редица уместни аналогии с Просвещението в балканските и напредналите европейски страни. Като особено важно за характеристиката му той правилно отбелязва „усилващата се роля на личността“, „вярата и на двете епохи във високата ценност на знанието на науката и просветата“¹. В теоретичната си студия „Увод в историята на Българското възрождане“ българският учен засяга този въпрос по-подробно, давайки за първи път най-общ преглед и оценка на гръцкото, сръбското, руското и западноевропейското влияние върху развитието на българската възрожденска литература. Както и в други свои трудове по Възраждането, особено в монографията си за Константин Фотинов, Иван Шишманов разглежда с присъщата му висока ерудиция дейността на „българските хуманисти“, осветлявайки различни съществени черти от образа им. Дейци и заслуги на българското просветно дви-

¹ Иван Шишманов. Избрани съчинения. Под редакцията на Георги Димов. Т. I. София, 1965. с. 81.

жение той очертава предимно чрез анализ на исторически несъмнените факти на „влиянието“ (гръцко, сръбско, руско), много от които сам установява. Основен е стремежът му да се открият „изворите на нещата“, което според собствените му признания представлява за него „душа и свят“, „божествено наслаждение“. Иван Шишманов внимателно проучва „първообразите“ на „Мати Болгария“ или на Фотиновото списание „Любословие“, съпоставя филологическите разбирания на нашите просветители с възгледите на гръцките енциклопедисти и пр. Имайки пред вид „изворите на нещата“, той подчертава: „Произходът на съвременна България“, така би трябвало да се нарича една книга, която би имала за цел да ни представи кои фактори са помогнали да се образува нов а, м о д е р н а България.“¹ И все пак било в студията му за Венелин, било в проучванията му за връзките на Фотинов и Бозвели с гръцката и сръбската литература точно посочени и обяснени от него черти на българското Просвещение и просветно течение остават неосветлени в една разгърната система за литературните им аспекти. Иван Шишманов обаче е първият български литературовед, който с изследванията си показва аргументирано предимствата и значението на сравнителния метод при изясняването на факти, явления и течения, които исторически възникват в атмосферата на Просвещението и националната просвета, на сложните взаимодействия между определени литератури и народи. Изпъква вярното му убеждение, че тези факти, явления и течения не могат да бъдат разглеждани откъснато от общия процес, без риска да бъдат осветлени непълно и едностранчиво.

Това плодотворно начало в българската литературна наука впоследствие бива застъпено в проучванията на Боян Пенев, Михаил Арнаудов и други автори, които изследват прояви на българското просветно движение и на българската възрожденска литература във връзка и с основните социални и литературни течения в Русия, в западноевропейските и само отчасти в балканските страни. В лекциите на Б. Пенев по история на новата българска литература забелязаното вече от И. Шишманов взаимодействие се разкрива главно посредством разширен анализ на ония факти, които илюстрират в л и я н и е т о на други литератури (гръцка, руска, сръбска) върху Софроний, Берон и Априлов,² а също и посредством най-общото очертаване на обществената и духовната атмосфера в някои европейски страни. Поради това дадената от И. Шишманов теоретична постановка на въпроса се оказва повече разширена с новоприведени примери и доказателства, отколкото обогатена съществено с нови страни на литературните взаимодействия.

С Боян Пенев нашата литературна наука започва да изследва с нарастващо внимание общественофункционалната страна на просветното движение и връзката му с литературата — така очевидна и значителна в модернизирването на училищното образование и педагогическата книжнина, в разрастването на читалищната мрежа и покровителственото отношение на повечето заможни българи към нуждите на училището, в издаването на книги, вестници и списания, в дейността на българските просветители-книжовници. В тази област разполагаме с многобройни публикации от конкретен и по-общ характер, очертаващи възхода на българското училищнопросветно дело, на периодичния печат, читалищата и пр.

¹ И в а н Ш и ш м а н о в. Наченки от руско влияние в българската книжнина. Избрани съчинения. Т. 1. С., 1965. с. 371.

² Б о я н П е н е в. История на новата българска литература, том трети, по-специално главите „Политически условия и събития през първата половина на XIX в.“, „Сръбско влияние през първата половина на XIX в.“, „Влияние чрез западните славяни...“, „Просвета и училища“, както и самостоятелно издадената студия „Доситей Обрадович и българите“.

Както личи от бегло направения преглед, българската литературна наука до 9. IX. 1944 г., която и най-много се е занимавала с дейците на Просвещението и просветното течение, не създава монографичен или друг специален труд за обновителните естетически идеи и жанровете, с които това течение обогатява българската възрожденска литература, за особената еволюция, която претърпява в началото и през следващите десетилетия на XIX в., за неговите философски основи. Няколкото нови изследвания за Пансий Хилендарски, Софроний Врачански, Петър Берон и Петко Славейков, написани след 9 септември 1944 г., обобщаващите трудове върху историята и теорията на литературното ни развитие от края на XVIII и първата половина на XIX в., а така също и част от споменатите вече изследвания за възрожденската епоха внесоха безспорно по-голяма яснота в постановката и решаването на проблемата. Принципиално важно е значението на статията на Димитър Косев „Просветното движение в България през първата половина на XIX век“¹. Съвременното българско литературознание осветлява поставената проблема главно в три направления. Най-често изтъквана в съответните изследвания е мисълта за закъснялото ни развитие — с нея започва почти всяко едно от тях. „Историческата ни съдба е била такава — изтъква П. Зарев в съгласие и с други наши автори, — че сме изостанали. И започваме да откриваме света и да откриваме дълго застоялото се средновековно мислене, да се увличаме в свободомислие и ренесансова жизненост, когато в Европа са вече на дневен ред други явления и други задачи. . . Онова, което отдавна е възнувало умовете на Запад, у нас тепърва си пробива пътечки, за да стане постоянно преобладаващ елемент в нашия живот за продължително време.“² Като изхожда също от тази общоприета истина за закъснялото развитие на Българското възрождане, Е. Георгиев формулира различието му от Възраждането в Западна Европа така: „Но докато западноевропейското възрождане се характеризира с „откриването на човешката личност“, Българското възрождане се характеризира с „откриването на нацията“. . .“ И после: „Ренесансовите явления на епохата бързо преминават в просвещенски. В тесен смисъл на думата Просвещението е означавало движение за просвета на народните маси, от името на които прогресивните слоеве винаги говорят. В широк смисъл на думата обаче то представя идеологическа борба на революционната буржоазия срещу отживелия феодален ред.“³ А в допълнение към цитираната вече мисъл П. Зарев казва и следното: „Това закъсняло движение носи в себе си и идеите на ренесанса, и идеите на просветителството. То има и общи световноисторически особености, и свои специфични, национални черти. . . Но то се стреми предимно да пробуди българина, да направи преврат в душата на хора от една потисната народност, да всади у тях човешко самочувствие, а по-късно и революционно-освободителен идеал. Главните черти на сложното обществено обновление, настъпило у нас, са патриотизмът и демократизмът.“⁴ Ще приведа още едно становище, което за разлика от първите две насочва вниманието към връзката на просветното течение с жанровата структура на българската литература тогава. „Няма никакво съмнение — забелязва П. Динев, — че през първия период на нашето възрождане огромна и първостепенна роля играе публицистиката; тя характеризира литературния живот в страната; ако я изключим от жанровия обсерв на литературата, значи да не раз-

¹ Сп. Исторически преглед, 1945—1946, кн. 2.

² Пантелей Зарев. Панорама на българската литература. Т. 1, част първа. София, 1966. с. 9.

³ Емил Георгиев. Някои проблеми на Възраждането и на развитието на литературата. История на българската литература. Т. 2. София, 1966. с. 15.

⁴ Пантелей Зарев. Цит. съч., с. 10.

берем литературния процес и да го обединим. . . И още нещо — тая епоха развива и други жанрове, които по-късно постепенно изчезват, а днес са почти напълно забравени — литературният диалог, в който се смесват елементи на публицистика, белетристика, драматизъм и дори лирика. . . Същото важи до известна степен и за епистолярния жанр. Тъкмо тия особености на литературножанровата проблематика трябва да се разберат и анализират, за да се проникне вярно в литературния процес до средата на XIX в. и да се характеризира правилно.¹

Тези три взаимно допълващи се становища показват най-добре трите насоки, в които съвременната българска наука вижда и осветлява литературните аспекти на просветното течение в Българското възраждане, а именно по-особената историческа съдба на нашата литература, съотношението ѝ със западноевропейското Просвещение, присъщите ѝ тогава жанрове. Независимо от несъмнената непрецизност в употребата на термините *просвещение*, *просветно течение* и *просветителство*, които нерядко се съотнасят към едни и същи явления, редица от обобщенията на цитираните автори са безспорни. Съвършено вярно е, че новият период в историята на българската литература започва, „когато в Европа са вече на дневен ред и други явления и други задачи“. И неслучайно в съответните изследвания от Шишманов до наши дни най-често се изтъква мисълта за закъснялото ни развитие. Нея поддържа и Г. Гачев в труда си „Ускоренно развитие литератур“, внасяйки нови наблюдения в интерпретирането на отделни произведения на българската литература. Ускореното развитие на литературата ни обаче още тогава и повече през следващите етапи няма за основна цел да компенсира пропуснатото от идеологическата и естетическата система на класическото Просвещение, въпреки че отделни нейни дейци си поставят и подобна задача. Исторически то е предизвикано от стремежа литературата да встъпи в активно взаимодействие с „другите явления и другите задачи“, поради което първостепенно значение придобиват съединителните нишки с художествените тенденции в съвременните тогава европейски литератури. Вън от този стремеж „ускореното развитие“ не е възможно и губи придавания му смисъл. Ето защо, изтъквайки връзката на Просвещението в балканските страни и в България по-специално с отминали вече тенденции и явления в класическото Просвещение, трябва подробно и много мотивирано да се разкрива всичко, което определя отношението му към новите идейно-философски и естетически течения в Европа.

В немалка степен тази основна и още неизяснена достатъчно функция на балканското Просвещение пада върху някои от съвременните му последователи, върху българското просветно течение от първата половина на миналия век. Още с ранните си по-ярки прояви в литературата то демонстрира исторически създаващата се взаимовръзка между родните традиции и актуалните тогава в Европа (и на Балканите) идейно-политически и литературни течения. Действително забавени в развитието си поради установени и подробно изяснени в науката обстоятелства, като народ и нация ние сме облагодетелствувани от факта, че срещата ни с новите възродителни идеи се осъществява от будни, инициативни и творчески демократични личности като Паисий Хилендарски и Софроний Врачански, Петър Берон, Васил Априлов, Неофит Рилски и други. Те именно възприемат и по своему откликват на онези събития, които запълват новата история на Европа: буржоазнодемократичните революции, руско-турските войни, освободителните въстания на Балканите и културно-преобразователните процеси в Европа. „Застоялото средновековно мислене

¹ Петър Динеков. Писатели и творби. Цит. изд., с. 387—388.

им е чуждо, а срещашите се в тях „ренесансови черти“ на западноевропейското Просвещение не са главният характеризиращ ги белег. Делото и особено богатата преписка на Софроний Врачански, Васил Априлов, Никола Пиколо, Иван Селимински, Анастас Кипиловски, Неофит Рилски, Райно Попович, Георги Пешаков, живеещи в Русия, в различни балкански и други европейски страни, категорично подкрепят тази мисъл. Тези български просветители се оказват чужди на изолацията от съвременните им социалнополитически и културнопросветни движения в Европа. Макар че в дейността си често биват възпрепятствувани от изостаналите в страната условия, всеки съществен въпрос те решават с оглед нуждите на своя народ и опита на други национални култури.

Казаното дотук разкрива друг важен и все още слабо изяснен аспект на Просвещението и националнопросветните течения на Балканите — ролята им като фактор на взаимните връзки между балканските литератури. В навечерието на новата епоха те са **з а к в а с к а т а** на тези отношения и запазват това си значение в продължение на един век — до средата на XIX в. Колкото и различно да е становището ни по редица въпроси на Просвещението и просветното течение, едва ли можем да не се съгласим, че тяхната роля като стимулатор на взаимодействията, от една страна, между балканските литератури и, от друга, между тях и останалите европейски литератури се оказва твърде благотворна. Съществено значение за разбирането и оценката на тази роля има дейността на задграничните национални огнища на балканските литератури, която започва да се осъществява в идейната атмосфера на Просвещението и националното просветителство. Разглеждането на който и да е въпрос на теорията и историческата им реалност става по-пълно, когато се вземат под внимание взаимодействията между балканските литератури. Проследява се например еволюцията на албанското Просвещение, а самата логика на неговото изучаване води не само към Италия, а също към Гърция, Румъния, България, Цариград, където са живели и работили някои от изтъкнатите му представители. Така е и с Просвещението в останалите страни на Балканския полуостров. Когато българските просветители съставят, преписват и отпечатват първите историографски съчинения, жития, неделни евангелия, буквари, граматики или писмовници, сръбската и румънската, а в много по-голяма степен и гръцката литература също развиват култ към тази характерна за Просвещението книжна. Редица важни подробности разкриват историческия смисъл на този култ и успоредната или последователната му изjava в балканските литератури. Едно съобщение например в кн. 12 на сп. „Foaie pentru, inimă și literatură“, Брашов, 1838 г., е твърде любопитно. Йосиф Романов, собственик на книжарница, съобщава на своите читатели, че у него те могат да намерят произведения като „Телемах“ в четири тома от Григорие Плешоян, „Абедедар“ от същия автор, „Митология“ и „Теофрон“ от свещ. И. Теодорович, „Световна история“ в четири тома, руска и гръцка граматика, „Абедедар руски и румънски“, „Животът и приключенията на Езоп“, „История на Александър Македонски“, „История на Синтип Философ“, „Подчинението на монарха“, „Робинзон Крузо“ в два тома, „Добър мъж и добра жена, каквито има твърде малко“, „Философът и индианецът“, „Елементи на география“, съчинения на Плутарх в два тома и пр. Такива и подобни на тях произведения определят в известна степен литературноестетическата тъкан на балканското Просвещение, на просвещенческия тип сантиментализъм и реализъм в балканските литератури от края на XVIII и началото на XIX в. Видоизменяни или просто приспособявани към местните условия, нужди и интереси на даден народ, тези произведения получават широка популярност във всички балкански страни, заемайки централно място в литературния процес и литературнит-

взаимоотношения почти до средата на миналия век. Другата линия се набелязва от произведения като „История славянобългарска“, „Денница на новото българско образование“, изданията на Вук Караджич и др., които именно са свързани пряко с актуалните тогава процеси на Балканите и в Европа. И неслучайно на началния етап от своята история Просвещението, респ. просветното течение във всяка балканска страна поотделно, изразява своята идеология в литературата в еднакви или много сходни жанрови форми: историографски съчинения и жития; буквари, граматики, писмовници, разговорници, календари, басни, монологични и други произведения на просветителско-педагогическата книжнина. Преобладаващи са реторичните, научнопублицистичните и художественопублицистичните стилове, посредством които въпросите и постиженията на всяка една от новите балкански култури се изнасят пред по-широк форум. С „История славянобългарска“ в нашата литература започва период на литературните предговори, който завършва с Априловата „Денница“, т. е. период на произведения, които се възприемат главно чрез предговорите към тях.

Напълно ясно е, че нищо съществено от онова, с което българското националнопросветно движение влияе на литературния процес (съответно сръбското на процесите в Сърбия и пр.), не може да бъде разглеждано изолирано от сходните движения и тенденции в историята на балканските страни, Русия и Европа изобщо, без явния риск да бъде то представено непълно и едностранчиво. Ето защо ще се спра подробно на някои прояви и тенденции, характеризиращи взаимоотношенията на българската с останалите балкански литератури. Изпъква значението на факта, че нито една от балканските литератури не се формира като национална без свои външни центрове (творчески и издателски), основната част от които се намират в Югоизточна Европа. Напротив, всяка една от балканските страни изпълнява в нееднаква степен и на различни етапи от историята си ролята на среда и база по отношение развитието на литературата на друга балканска страна. Тези национално обособени средища в съответно друга югоизточноевропейска (балканска) държава не са обикновени, а дейността им е твърде значителна. В тях има всичко, което при тогавашните условия е било нужно, за да се придвижи напред формирането на националните култури. Дейността им е особено съществена през началния етап от формирането на балканските литератури, когато по-голямата част от балканските страни не са държавно обособени, а вътрешнонационалните средища или не са укрепнали, или възникват по-късно. Ролята, която една балканска страна изпълнява като среда и база спрямо развитието на друга балканска литература, обикновено се изразява в следното: а) на нейна територия се формират литературни и културнопросветни центрове (огнища); б) съществуват читалища и училища, в които учебният материал се преподава на родния език; в) към тях (или самостоятелно) действуват театрални трупи; издават се вестници, списания, художествени, педагогически и други произведения; д) отпускат се парични средства (в едни случаи събирани от емиграцията, а в други — от официални държавни органи) за отпечатването на вестници и литературни произведения, част от които се разпространяват в същата страна; е) начертават се програми за системна книжовна и културнопросветна народополезна дейност, в която непременно е заангажирана и страната, на чиято територия се създават тези програми. Тия центрове са значителни още и като фактор на осъществяваната по същото време интеграция в духовния живот на балканските народи.

Първите и з в ъ н н а ц и о н а л н и огнища на новата българска литература се създават в Румъния.

Софроний Врачански — виден български просвещенец и вдъхновен последовател на Паисий Хилендарски — е и първият книжовник на Българското възраждане, който, живеейки продължително в друга народностна среда, превръща немалка част от делото си в обединително звено между българската, гръцката, румънската и руската обществена мисъл. Като преписва и разпространява „История славянобългарска“, той изпитва силното въздействие на националновъзродителните идеали на нейния вдъхновен създател. От това влияние безспорно произтичат ония черти, които най-точно определят неговата физиономия на национален деец. Но за бъдещия „епископ врачански“ основоположното произведение на новата българска литература е и първият прозорец към света, преди всичко към народите, с които българите в миналото и в неговия век са били исторически свързани. От нея той получава първоначални знания за миналото им и привиква често да отправя поглед към проявите на съвременния им живот. И когато по-късно се обръща към сънародниците си с думите „Я вижте греците, я вижте армените, вижте и евреите, вижте и европейните. . .“ той в същност представя това паисиевско начало в неговото по-нататъшно развитие. То е в основата и на позива му към българите от началото на 1810 г., в който също ги съветва (с по-различна цел) да отправят поглед към други народи и се поучат от тях: „Я питайте да узнайте има ли по други царства таковое мучителство? Това ваше страдание по вся Европа известност бист и у всех газетах помянуто и написано естъ мучение ваше.“¹ Няма защо да бъдат привеждани тук съответни примери от „История славянобългарска“, чийто автор именно често, настоятелно и с добре промислено вътрешно убеждение насочва вниманието на сънародниците си към „греците и сербите“, към „другите народи“ изобщо. В случая един елемент на безспорно сходния им стил похват, обясняван и като аргумент за идейната връзка помежду им, и като доказателство за нараснало самочувствие на Софроний, разкрива своя по-дълбок смисъл. В препоръчаното от Паисий и Софроний целенасочено възприемане на опита на съседни и по-далечни народи при формирането на родната, българска национална литература и култура проличава осъзнатата вече необходимост от възстановяването и обогатяването на взаимоотношенията ѝ с другите литератури.

Първа по-съществена реализация на това ново начало Софроний постига във Видин и при специфичните условия на живота си в този град, отразяващи познатите две противоположни линии в гръцко-българските отношения тогава. Както е установено, шест години след като бива ръкоположен за „епископ врачански“, Софроний попада във Видин (в ония години столица на Пазвантоглу) като роб на местния митрополит Калиник, грък по народност. Умората си от властния надзор на Калиник, който се стремил да го разпростре над писателя и българската свободолюбива мисъл изобщо, Софроний превзема гвал в системен книжовен труд, преписвайки или превеждайки от гръцки и славянски език различни поучителни слова и произведения, които образуват съдържанието на неговите два видински сборника. Така в същност споменатото вече паисиевско начало получава по-широки измерения и конкретен смисъл — от всичко най-много Софроний търси възможност да свърже ду-

¹ Цитат по труда на В. С. Л. К и с е л к о в. Софроний Врачански. Живот и творчество. София, 1963. с. 78.

ховното развитие на народа си с опита на други народи. В нито един от предхождащите тия сборници часослови, архиерейски служебници и пр. Софроний не е така настоятелен, възторжен и пряк, както в сегашните си обръщения към българите. „Затова отворете очите и ум ваш, о болгаре, чада моя любезная, и разумейте и разсмотрите разумно, и помислете сас ум ваш и вижд, що чините! Така ли чинат другите язици, що са християни, учени и мъдри философи? Я сматрите и питайте, що чинат они, я вижте камо разносят они своята стока! Не ли я разносят по школи и академии, и по учение граматическое и философское? И станали мъдри философи и хитри епистими, и славят се и цветят сас учение като пролетни цветове.“¹

Но тези непосредствени впечатления от живота и обогатени идеи за училищна и черковна просвета, за широко просветно движение, способно да изведе народа от мрака на робството към хоризонтите на свободното обществено развитие, остават все още идеи и впечатления за самия него и малцина като него в българската литература. Извършена е важна предварителна работа, която между другото показва, че колкото по-бързо се премине към нов етап, толкова по-скоро създаденото във Видин или в други градове на страната ще стане достояние на целия народ. Този именно етап на по-активно усвояване на определени просветителски идеи от новобългарската литература и на разширяване на взаимоотношенията ѝ с други литератури е свързан в известна степен с Румъния, с пребиваването на Софроний Врачански и неговите съвременници в тази страна. На границата между двете епохи Софроний осъзнава повече, отколкото преди ограничаването и поради това все по-несъответстващо на нарастващите духовни потребности отражение на разпространяваните сред народа р ъ к о п и с н и сборници. Той почувствувал това дори и чрез въздействието на собствените си два преписа на Паисиевата история, поради което в последните години на XVIII в. заживял изцяло с мисълта за силата на печатаното слово, за ролята на обнародваната творба като фактор на народното пробуждане. По своята същност раждането на тази мисъл има почти такова значение за литературния процес, каквото имат и произведенията с нови идеи, тъй като с нейното осъществяване се премахват едни от главните препятствия по пътя на забавеното ни развитие.

По няколко причини за Софроний Врачански не било трудно да се ориентира в румънската действителност и да долови бързо едни от главните ѝ отличителни черти, да установи контакт с влиятелни румънски дейци и така да осъществи постоянно занимаващата го мисъл: В е д н а ж д а б у д е н а ч а л о. Както личи от труда на Джордже Ивашку, в румънската литература било още живо присъствието на славянското писмо и на славянската култура от току-що изминалия XVIII и предхождащите го векове.² Наскоро след пристигането си в Букурещ Софроний се срещал и разговарял с Доситей Филити, тогава митрополит угровлахийски, а също с други духовни и обществени лица, които осведомявал за себе си и за тежкото положение на българите. По време на тия разговори той имал възможност да се убеди в положителното им отношение не само към културно-националните нужди и интереси на румънския народ, които подкрепяли активно, но също към славянската писменост и култура, към старобългарската литература, отделни произведения на която се намирали в немалко манастирски, училищни и други румънски книгохранилища.

Същевременно Софроний Врачански заварил в самата му стихия оня поток в културно-националния живот на тази страна, чиито смисъл и съдържа-

¹ Цитат по труда на В. Сл. Киселков, с. 145.

² George J v a ş c u. Istoria literaturii române, Bucureşti, 1969.

ние се определят както от книжовните опити на румънските автори и създаваните тогава просветни огнища, така и от широко разпространяваните преводни и оригинални произведения главно на гръцката литература. Неделни поучителни слова и различни библийски разкази, басни, историографски и природонаучни четива, учебни помагала и разнообразни нравоучителни съчинения или философски мъдрости изпълват каталога на румънската книжнина от ония години. Тези стилово неособено различни и жанрово близки произведения, обикновено преведени, по правило отстояват мисълта за свободата и равноправието на народите, за ролята на образованието и просветата в тяхното развитие, за положението на човешката личност и нейното призвание в културно-социалната еволюция на обществото и пр. Те са ярките илюстрации на извършващата се при особените условия на ония години културно-национална афирмация на румънския народ. И колкото по-добре се запознава с издаваните в Румъния книги, толкова повече нараства убеждението му, че при съществуващите тогава условия преводните или преписаните творби на една литература могат да имат съществено значение за културното развитие и на други народи. Затова и компетентно заявява: „Такива книги по простият език имат греците, и сербите, и власите, и русите, и други вери; токмо нашите бедни болгари не имат таков дар.“

И още една от особеностите, характеризиращи този начален етап от формирането на румънската национална литература и култура, улеснява ориентацията на българския книжовник в румънската действителност, поради което и заслужава да бъде отбелязана специално. Става дума за отново събуждащата се в ония години надежда, че Русия по военен път ще облекчи съдбата на поробените от Османската империя християнски народи. Мисълта за предстоящата руско-турска война съгрява сърцата, вълнува широки обществени кръгове, повишава оптимизма на познатите му румънски, български, гръцки и други патриоти, като неизбежно създава предпоставки за делово общуване помежду им. Оживлението, на което става свидетел, потвърждава новите моменти в дейността му, а също изказванията му за Русия и развитието на просветата в нея, отразени като приложение към глава 17 от философските мъдрости, възпроизведени изцяло на стр. 143 от книгата на В. Сл. Киселков.

Приближително в такава духовна и обществена атмосфера, прониквана все по-дълбоко от обогатяващите се идейни и културнопросветни национални стремежи на румънския народ, а също и на пребиваващите в страната гръцки, албански, български и други патриоти-емигранти Софроний Врачански развива интензивна народополезна дейност. В тези основни граници между Просвещението, хуманистичните идеи в литературата и актуалните национало-политически задачи на деня, различни и в същото време сходни за двата народа, българският възрожденец прекарва повече от десет години, като съумява да отбележи нов и много съществен момент в развитието на българската литература и култура.

Мария Ръдулеску и Донка Петканова решиха окончателно въпроса за гръцкия първоизточник на „Неделника“, за преправките и оригиналните Софрониеви мисли в предговора към тази първа, печатана на новобългарски език книга.¹ Нейното издаване обаче става възможно изцяло в атмосферата на създадените се тогава отношения на взаимно уважение между Софроний Врачански и митрополит Доситей, от една страна, а, от друга — между Соф-

¹ Maria Rădulescu. Originalul slav al „Evangheliei cu învățatura a diaconului Coresi“. București, 1959; Донка Петканова-Тотева. „Неделникът“ на Софроний Врачански. Извори и идеи. — Известия на Института за българска литература, 1960, кн. X, с. 199—246. Из гръцко-българските книжовни отношения през XVII—XVIII. — Годишник на Софийския университет, т. XII, 1968.

роний и останалите румънски и гръцки дейци в Румъния, с които съставителят на „Неделника“ бил в по-близка връзка. И то в следния смисъл: Доситей Филити, епископ Йосиф от Ардаш, епископ Константин от Бъзъу, архимандрит Никодим, Григорий Дриста, Николай Логофети, Димитрий Армаш и други стават спомоществатели на изданието, като с паричните суми, които подаряват, изразяват и положителното си отношение към неговото народностно предназначение. Типографското оформяне на книгата се извършва по образец на посоченото румънско издание от 1801 г., за което свидетелствуват редица техни особености. По еднакъв начин например са отбелязани имената на съставителите им върху две от полупразните страници на текста; винетките, украсяващи текста, също са еднакви или сходни; румънското издание се открива с мотив от герба на Молдавия и с образите на св. Константин и св. Елена, а българското — с образите на Исус Христос и Йоан евангелист. Понеже наборът е извършен в две различни печатници (Букурещ и Римник), и то в интервал от пет години, за нуждите на българското издание били приготвени нови клишета и форми, понякога с твърде малки, едва забележими отличия от клишетата на първото издание, какъвто е случаят с изобразената и в двете издания човешка глава.

Осъществено с явното съдействие на Доситей Филити и други културни дейци на Румъния, което Софроний отбелязва с благодарност в специалното посвещение към труда си, издаването на „Неделника“ през 1806 г. е сред най-важните достижения в културно-националното възраждане на българите след Паисиевата история. От една страна, с това, че отбелязва етап в по-широкото възприемане и въздействие на усвояваните от българската литература нови просветителски идеи, а, от друга, с това, че у редица книжовници (съвременници на Софроний) създава оптимистично отношение към възможността трудовете им да бъдат отпечатани. Белезите на нарастващото оптимистично отношение откриваме първо у самия Софроний Врачански. Като изхожда от националопатриотичната насока в културното развитие на българите, а също и от духовния климат в Румъния, в съответствие със своя просветителски идеал той превежда и през 1809 г. окончателно подготвя за печат труда на Амвросий Марлиен „Театрум политикум“ („Гражданское позорище“), по същото време твърде популярен и в самата Русия. Преводът на Софроний е първият славянски превод на „Театрум политикум“ и в това има определено историко-литературно значение: издаден своевременно, той би допринесъл за популяризирането на демократичното съдържание на труда не само сред българите, но и сред други славянски народи. Да си припомним някои важни особености на обстановката в България и на Балканите изобщо: своеволията на Пазвантоглу сред българите се изявявали в най-яростната си форма; в Сърбия избухнало освободително въстание; няколко години по-късно започнала Руско-турската война; пламъкът на свободата отново се разгарял и може би скоро поробените народи щели да тръгнат по нов исторически път. При сравнително такива обстоятелства книгата на Амвросий Марлиан станала факт в литературната история на част от балканските народи. Три пъти превеждана и издавана на гръцки език (1758, 1776, 1802 — в Букурещ),¹ тя била четена и възприемана с интерес от румънски, сръбски, български, албански и други просветни дейци. Запознат частично с нея още във Видин, в Букурещ Софроний проникнал по-дълбоко в хуманистичната ѝ същност, проумял по-пълно будителската ѝ роля в конкретния исторически момент, поради което я и превел на български език. Това съответствувало и на целите на активната му нацио-

¹ Преди и след това издание целият труд или само части от него са превеждани на румънски език, но тези преводи също останали в ръкопис.

налнополитическа дейност, която по същото време развивал в Букурещ. Както показват по-рано и новопубликувани документи,¹ той заемал отговорно място в образувания в Букурещ български политически комитет, отправял послания в Петербург, в които от „името на българската нация“ молил за съдействието на Русия,² а в превода на „Театрум политикум“ прибавял свои мисли за нейното величие; свързвал се с представители на руската армия в Румъния, на които съобщавал достоверни данни за българите и излагал своето разбиране относно възможността те да постигнат освобождението си в условията на Руско-турската война. Тази дейност на Софроний Врачански поставя основите и на една друга „ижица“ в българското Просвещение и в развитието на българската нация — ижицата на политическото освобождение на българите. Тя характеризира националното възприемане и осмисляне на поменатите просветителски идеи, илюстрира дълбоката връзка на литературното и общественото начало в културнопросветното течение от първите десетилетия на миналия век.

*

Очакването на Софроний Врачански след отпечатването на „Неделника“ българите да „изпишат много такива прости книги“, т. е. книги на простый язык, каквито имали „греците, и сербите, и власите, и русите, и други вери“, се реализира само частично през второто десетилетие на XIX в., когато биват издадени само шест преводни или подражателни произведения. Поучени от неговия пример, а също от опита на съседни и по-далечни народи, творците на новобългарската литература следят за издателските възможности първо в Австро-Унгария и Румъния, а после в Сърбия и други страни, като полагат максимални усилия за отпечатването на своите произведения. Разбира се, било защото не всички от тях са личности с културата и качествата на Софроний Врачански и Петър Берон, било поради липса на родни печатници и причини от друго естество, в началото тези усилия рядко завършват с желания резултат. В регистъра на българската книжнина до 1835 г. например са отбелязани само 22 библиографски единици, а реалният брой на написаните до тази година произведения — едни от тях значителни — е два пъти по-голям. Естествено през следващите години това съотношение се изменя и към 70-те години написаните, но неиздадени произведения са сравнително по-малко на брой и по правило неособено важни. Съдейки по репертоара на българската възрожденска литература, приемаме, че първият писмовник в нея е издаденият през 1835 г. от Христоки Павлович „Писменик общеполезен“,³ което в същност не отговаря на истината. Оказва се, че като характерен за Просвещението и просветителските тенденции жанр писмовникът в българската литература се създава 20 години по-рано, а това не е без значение за общата оценка на достиженията ѝ през началния период от нейното формиране, за появата и функцията на писмовниците в балканските литератури.

Имам пред вид „Новый сей епистолар или извод посланицам: како духовнаго чина, тако и мирскаго. Нѣколко лица потребных писмах просто показующый достойнаго титула. Написах тщаніем и усердным желаніем своею рукою

¹ Павел Орешков. Няколко документа за Пазвантоглу и Софроний Врачански (1800—1812), Сборник на Българската академия на науките, София, 1914, кн. XIV, с. 1—54; В. Д. Конобеев и Е. М. Шатохина. Из истории политических связей России с руководителями национально-освободительного движения Болгарии в 1806—1812 г. — Известия на Института за история, т. 20, 1968, с. 343—387.

² Тази дейност Софроний върши заедно с българите Иван Замбин и Атанас Николаев Некович от Враца, които били активни членове на комитета.

³ Сравни труда на Маню Стоянов „Българска възрожденска книжнина“. Т. 1. София, 1957. с. 471 и сл.

аз ПЕНЧО РАЛЧОВ при даскала поп Василия поп Гергиев оучащеся чтению и писанию книжному в богохранимое село Габрово в лѣто 1815 месеца иулиа 2-го дня¹. Ръкописът е чист, подготвен напълно за издаване, което личи от съдържанието на писмовника, а също и от неговото художествено и техническо оформление. Не се знае почти нищо както за личността на съставителя, неизвестен с други книжни трудове, така и за безрезултатните усилия относно издаването на епистоляра в Букурещ.

Съдържанието на тази пета поред новобългарска книга е подробно означено в съставеното от автора „Оглавление посланицам во изводе сем или епистолари“, което поради значението му ще приведа тук изцяло:

Показание како писати патриарху
Ответ како писати патриарху
Подпис писма патриаршескаго
Писание митрополиту молебнo
Митрополиту благодарно
Писание до епископа
До архимандрита, игумена...
До протосингела и екзарха
До иконома, епитропа и протопопа
До свещеника мирскаго
До духовника
До иеромонаха и иеродякона
До даскала
До майстора
До монаха
До отца и матере
Титул и писание до брата
Писание до сестри
От мужа до жени писание
До мужа от жени
До господара и хаджия
До приятеля
Ответ до приятеля
До терговца
Паки другое до терговца
До ортака
Писание когда посилает в него полица за готови дукати,
Что ест дал
Ответ на ето
Писание известително до приятель за полица, что
ему посилает да изплатит.
Показание како писати полица
За втора и трета полица
Омология или (тимесук) како писати
Писание от господар до слуга
Писание како писати тестамент или завет духовни, человеку
посмерти потребный.

Така съставен и подготвен за печат в 1815 г., този „епистоляр“ е твърде показателен за ония педагогически и училищнообразователни цели, които определят облика и ролята на голяма част от произведенията на българската възрожденска литература до Кримската война. Очевидно авторът му съзнава настъпилата в ново време необходимост от по-тясно икономическо, правно и духовно общуване между българите или на българските търговци с външния свят, разбира някои от практическите нужди на училищното образование преди откриването на Априловската гимназия в Габрово. Поради това и дава образци на различни писма и търговски документи, съответстващи на ос-

¹ Оригиналът му се пази в Ръкописния отдел на Румънската академия на науките (№ 85).

новни ежедневни нужди. След „Неделника“ на Софроний Врачански, който изпълнява определени културно-национални задачи в рамките на черковната проповед, след „Театрум политикум“, който трябвало да насочи вниманието повече към актуални социалнополитически въпроси и да наложи съответна представа за качествата на духовните и държавните дейци, този писмовник е първото по характера си съчинение, илюстриращо връзката на българската книжнина с училищнообразователни, педагогически и по-широки практически нужди на общественото развитие в България през новата историческа епоха. Тази линия във възприемането и националното осмисляне на типични за тогавашната просветителска литература идеи претърпява по-нататъшно развитие в делото на Емануил Васкидович, Райно Попович, Неофит Рилски, Христати Павлович. През 40-те години писмовникът придобива по-голямо значение като специфична творба, обслужвайки пряко учебния процес и повишавайки общообразователната култура на българите, за което между другото свидетелствуват и някои оригинални документи, запазени в архива на руския славист Виктор Григорович. Трябва обаче отново да се подчертае, че като жанрово произведение с определени от времето просветителски функции писмовникът бива „открит“ от българската литература още в самото начало на миналия век. Положителното историко-литературно значение на този факт е още по-голямо и поради обстоятелството, че епистолярът на Пенчо Ралчов съдържа разнообразни образци от всички основни сфери на кореспондентска дейност, които по-късно биват застъпени в писмовника на Христати Павлович и в подобни на него произведения.

Една от главните задачи и положителни черти на просветителското течение в балканските литератури се състои в неговото предназначение да подпомага широкото общуване между самите народи и взаимното им духовно опознаване. Освен писмовник, за който вече се говори, през първата половина на миналия век в почти всички балкански литератури придобиват актуално значение различните греко-български, румъно-гречески, българотурски, едноезични, билатерални и разни още подобни на тях речници-разговорници, обикновено малки по обем. Неслучайно към тях проявяват интерес творци като Вук Караджич и Сима Милутинович в Сърбия, Неофит Рилски, Райно Попович, Петко Славейков и други в България, Антон Пан, Йон Илиаде Ръдулеску в Румъния и пр. Разбира се, едни от разговорниците са плод на присъщи на епохата националистично-хегемонистични тенденции, свързани главно с домогванията на гръцкото фанариотско духовенство да ограничи свободното развитие на българския и някои още от балканските езици. Други пък са издавани предимно за нуждите на многобройните гръцки училища в Югоизточна Европа и целят масовото изучаване на гръцкия език в този район. И в двата случая обаче обективно не се изгубва основното, хуманистично по задачите си предназначение, което имат преобладаващата част от съставяните тогава разговорници, разпространявани навсякъде и от почти всички книжари и „спомоществатели“.

В българската възрожденска литература отрано се появяват и този тип произведения, в които национално осмисляните от югоизточноевропейските литератури просветителски идеи и тенденции получават своеобразен израз. Привлича вниманието неизвестният ръкописен разговорник от 1827 г. „Абелецдар грекороману и булгаро. . .“, съхраняван сега в ръкописния отдел на Румънската академия на науките (№ 1317). Той е изготвен от Василие Маноле по образец на издадения през 1825 г. в Букурещ от Григорие Плешояну и Георгие Либриер „Абелецдар грекороману. . .“. Преиздавайки разговорника на Плешояну и Либриер, Василе Маноле го допълва с много нови думи, като прибавя и българското им значение с указания за правописането и правоиз-

говора им. Така в същност той съставя нов речник-разговорник, пригоден за общуване между хора от различни социални съсловия, с нееднаква подготовка и интереси. Тъкмо и поради това въвежда понятия из разни области на народността бит и човешката дейност — скотовъдство, земеделие, обичаи, домашен бит, религиозни празници, търговия и пътувания, образование, географски, морално-етични и други термини. Както може да се съди по българската част на разговорника, Василе Маноле, вероятно българин или с българско потекло, е запознат много добре с речниковия фонд на българския език, а също и с неговите фонетични, семантични, морфологични и други особености.

Положителното историко-литературно значение на разговорниците е несъмнено. Като особен тип литературни произведения те характеризират частично литературния процес в неговите национални и по-широки общобалкански рамки през периода на интензивното акумулиране на определени националнопросветителски идеи. Нужно е да се подчертае, че възникват в атмосферата на идейно-политическите, културните и литературните взаимоотношения между съответните народи и една от основните им функции предполага укрепването на самите взаимоотношения. Разговорниците характеризират конкретното историко-социално съдържание на съпътстващите литературния процес просветителски идеи и националното им осмисляне, подчертават равнопоставеността на езиците, които обхващат, като в преобладаващата си част са насочени срещу опитите за езикова или тотална културно-национална асимилация. С оглед на тези главни задачи понякога те биват издавани съвместно с ярки историко-патриотични творби, които пряко въздействуват на читателя и укрепват неговото национално съзнание. Типичен е примерът с „Разговорник греко-болгарский за ония, които желаят гречески език да се научат, при което и една кратка Болгарска история приложи се“. Това обединяване на жанрово различни, но със сходни идейни и културно-национални задачи произведения не е формално и още по-малко случайно. Както изтъква и Боян Пенев в своята „История на новата българска литература“ (том трети, стр. 551), то е показателно за умението на българския възрожденски книжовник да търси и намира нови, оригинални форми за по-широкото възприемане на създадените от него творби с актуално културнопросветно и историко-патриотично съдържание. Изнесените в предговора съображения на Хр. Павлович за необходимостта от изучаването на гръцкия език и утвърждаването на родния език разкриват богатия си смисъл в контекста на приложената „Кратка българска история“. Така и борбата му срещу крайните тенденции в усвояването на гръцкия език става по-обоснована, а паисиевските му призови към българите да пазят своя род и език зазвучават още по-убедително.

Друг типичен за Просвещението литературен жанр — букварите — може също да бъде всестранно осветлен върху основата на взаимоотношенията между балканските литератури. В тях те се появяват на различни исторически етапи, но всякога изпълняват сходни задачи — активизират литературния живот и тласкат напред националното образование. Първите буквари в балканските литератури и в българската специално характеризират по-висша степен на взаимовръзка между педагогическата книжнина и собствено художествената литература, бележат етап в по-широкото проникване на националнопросветителските идеи в духовния живот на народа. За разлика от разговорниците, чието предназначение е да улеснят изучаването на чужди езици и общуването между хората на тези езици, букварите влияят за въвеждането и утвърждаването на родния език във всички сфери на духовния живот. Тези две типични за националното просветителство линии (утвърждаването на родния език и усвояването на чужди езици) са взаимно обусловени и в литератури като

румънската, българската, албанската, имат специфична изява — сходна в общата им културно-национална насоченост и различна в конкретноисторическата им реализация. За разлика пък от неделните евангелия, които в преобладаващата си част представляват своеобразна смесица на старото с новото в литературния процес, букварите бележат един по-напреднал етап, на който новото доминира чувствително и чрез ролята на модерното училищно образование прави все по-ограничена изявата на консервативни тенденции в него. От гледна точка на историята и теорията на българската възрожденска литература най-показателен е примерът с „Рибен буквар“ на Петър Берон. Изучаването на взаимните връзки между българската и останалите балкански литератури допринася също за по-пълното изясняване на въпросите, свързани с генезиса и жанровата му специфика, с мястото му в литературния процес и формирането на българската национална култура.

*

За по-цялостното изясняване на вече набелязания аспект на проблемата за Просвещението и националнопросветните движения в балканските страни необходимо е да бъдат проследени всички основни звена и линии в системата на взаимоотношенията между българската и останалите балкански литератури. Още повече, че в светлината на тези отношения се дава изчерпателен отговор на редица специфични въпроси, засягащи генезиса на поетични и белетристични творби, основните художествени направления и тенденции, жанровата структура на литературата, възрастващата роля на фолклора и пр. Изпъква общото и националноспецифичното на такива феноменални явления в нашата литература от периода на Просвещението, каквото е Паисиевата „История славянобългарска“. Изпъква още определящата роля на вътрешнонационалните центрове на българската и останалите балкански литератури, с чието формиране и укрепване са свързани най-плодотворните традиции, определящи връзката на Просвещението и просветните течения с литературния процес на Балканите и във всяка страна поотделно. Разглеждайки на тия нови въпроси е извън обсега на настоящата статия. Що се касае до връзката на Просвещението с литературния процес, може да се подчертае, че тя се изразява главно в следните четири насоки: 1. Формирането на националното съзнание на балканските народи и обогатяването на естетическия идеал на балканските литератури в духа на актуалните национално-патриотични идеи и прогресивните тенденции в съвременното тогава развитие на европейския континент. 2. Разширяването на жанровата структура на балканските национални литератури. 3. Еволюцията на типичните за Просвещението художествени направления и тенденции. 4. Усвояването на опита на развитите европейски литератури и все по-резултатното включване на балканските литератури в европейския литературен процес върху основата на новите им постижения.

Софроний Врачански основателно акцентува върху необходимостта от усвояването и осмислянето на опита на „други народи“. Васил Априлов също закономерно направи всичко в обратна посока — да привлече вниманието на Европа върху първопостиженията на формиращата се българска национална литература и култура. След „Додатака“ на Вук Караджичи трудове на Юрий Венелин за България „Денница новоболгарского образования“ допринася твърде много за актуализирането на културнопреобразователните процеси в България сред по-широката европейски форум. Така тези две типични за Просвещението и просветните течения тенденции на литературното развитие започват да се изявяват паралелно, което има особено важно значение.